

DOI: 10.32347/2076-815x.2025.90.114-132

УДК 72.025.4

д.арх., професор **Осиченко Г.О.**,
osychenko-galyna@ukr.net, ORCID: 0000-0001-5595-220X,
Запорізький національний університет

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІ ТА ПОСТФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ *GENIUS LOCI* В АРХІТЕКТУРІ

*Розглядається наукова проблема дослідження еволюції концепції *genius loci* К.Норберга-Шульца під тиском постмодерністських та постглобалізаційних викликів. Систематизовано теоретичні підходи сучасної архітектури до концепції *genius loci* в період 1970–2020-х рр.; виявлено ключові етапи еволюції концепції, три траєкторії розвитку та тенденції в еволюції її змісту. Дослідження актуалізує концепцію *genius loci* для українського контексту як методологічного підґрунтя для повоєнної відбудови та сталого розвитку архітектури в Україні.*

Ключові слова: концепція; *genius loci*; місце; архітектурні дискурси; архітектура новітньої епохи.

Поняття *genius loci* (дух місця), артикульоване Крістіаном Норбергом-Шульцом наприкінці 1970-х - початку 1980-х років [1-3], стало надзвичайно впливовим ґрунтом для архітектурної феноменології та розвитку світової архітектурної теорії. Проте відтоді уявлення про місце в архітектурі було розвинене та зазнало суттєвих змін. Розмаїття цих дискурсів утворило теоретичне поле, в якому вихідна модель К. Норберга-Шульца одночасно поглиблюється, розширюється або переглядається та піддається сумніву. Попри інтенсивні дебати, синтетичне дослідження еволюції концепції духу місця в сучасній архітектурі після К. Норберга-Шульца залишається фрагментарним, що зумовлює як теоретичний, так і практичний запит на дану систематизацію. Для української академічної спільноти ця проблематика особливо актуальна внаслідок довготривалої інтелектуальної ізоляції, в якій вітчизняна архітектурна думка перебувала впродовж радянського періоду.

Дане дослідження заповнює лакуну між феноменологічними коренями *genius loci* та його сучасними пост- і трансфеноменологічними інтерпретаціями в сучасній архітектурі. Актуальність дослідження визначається корисністю результатів і висновків для: 1) формування принципів української відбудови, які б поєднували локальну пам'ять, інклюзивність і стійкість; 2) міської політики з розроблення дизайн-кодів, що захищають культурний ландшафт від «безликого» інвестування; 3) освітніх програм архітектурних шкіл України, які потребують

оновленої методології проектування в умовах поствоєнної відбудови та трансформацій.

Дослідження відповідає міжнародним тенденціям та документам ЮНЕСКО з охорони історичних ландшафтів та сталого розвитку міст. Міжнародні та національні ініціативи (UN-Habitat, 2022; UNITED24, 2023; програми Balbek Bureau, KhSA та ін.) підкреслюють, що якісна реконструкція потребує концептуального бачення локальної ідентичності й атмосфери середовища [4-6].

Метою дослідження є аналіз розвитку концепції духу місця після К. Норберга-Шульца. Для досягнення цієї мети вирішуються наступні завдання:

- Систематизувати ключові теоретичні підходи до концепції *genius loci* в період 1970–2020-х рр.
- Визначити основні траєкторії розвитку «первинної» феноменології К. Норберга-Шульца.
- Проаналізувати, як теоретичні підходи віддзеркалювалися у архітектурній практиці.

Об'єкт дослідження – архітектурні концепції *genius loci*, предмет дослідження - еволюція концепції К.Норберг-Шульца з кінця 1980 рр. по сей час, що виразилася в широкому колі її сучасних інтерпретацій. Змістовні межі дослідження визначаються в основному аналізом розвитку поняття місця в сучасних теоріях.

Методика дослідження. Дослідження базується на міждисциплінарній порівняльній історико-теоретичній методиці: критичний аналіз текстів, картографування періодів, кейс-стаді сучасних проєктів та елементи дискурс-аналізу (аналіз риторики «місця» в професійних і публічних документах).

Аналіз літературних джерел та останніх публікацій. Проаналізовані архітектурні маніфести, програми, книги та оригінали статей, есе архітекторів та архітектурних критиків, зокрема, К. Норберг -Шульца [1-3], К. Фремптона [7-9], А.Россі [10-12], Б. Чумі [13-14], Р. Колгаса (Коолгааса) [15-16], С. Холла (S. Holl) [17], П. Цумптора [18], Ю. Палласмаа [19], Томаса Тіс Евенсена [20] та інш. [21-38].

Систематизація інтерпретацій концепції *genius loci* в період 1970–2020-х рр.

У 1970-1980-х рр. К. Норберг-Шульц безпосередньо інтерпретує Гайдеггера (зокрема текст «*Будувати, мешкати, мислити*») й трактує архітектуру як засіб "поетичного обжиття світу". Для нього «місце» — це не просто географічна точка, а екзистенційна структура, де людина відчуває себе "вдома" у світі. Норберг-Шульц розглядає місце як феномен, що поєднує

об'єктивну структуру (ландшафт, архітектуру) з суб'єктивним досвідом вкоріненості. Місце в його теорії – структурована система (типологія, топологія, морфологія), обжите та архетипічне. А архітектурні архетипи - це першопочаткові форми, які викликають у людині "екзистенційні" реакції - відчуття належності, орієнтації та ідентичності. У Норберг-Шульца «*genius loci*» є ключовим чинником формування архітектури, що вимагає врахування природного ландшафту, культурної традиції та історичної пам'яті [1-3].

Проведений аналіз теоретичних і практичних праць архітекторів з 1980-х рр. по сей час дозволив виявити, що нові підходи з розвитку концепції перетинаються у часі, але кожний період в 10 років має все ж таки свій парадигмальний «тон» (рис.1), що дозволяє виділити наступні часові періоди розвитку концепції.

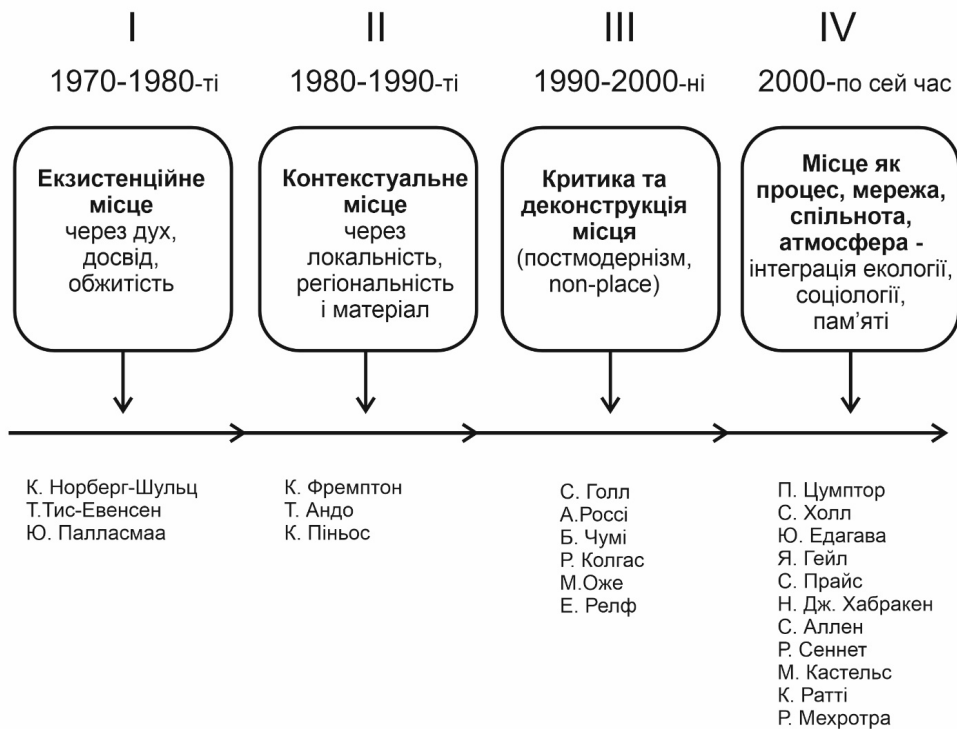

Рис. 1. Періодизація еволюції концепції духа місця К.Норберг-Шульца

Перший період 1970–1980-і рр.: «екзистенційне місце».

Феноменологічна традиція, започаткована К. Норбергом-Шульцом, отримує розвиток у працях Томаса Тис-Евенса та Юхані Палласмаа, які поглиблюють феноменологію місця як пережитого, обжитого простору. Фінський архітектор і філософ Ю. Палласмаа звертається до багатосенсорного досвіду простору, вводячи поняття «тактильної архітектури» [17,19]. Він пропонує тілесно-чуттєву інтерпретацію архітектури, наголошуючи, що місце сприймається не лише оком, але й усім тілом — через дотик, слух, нюх, рівновагу, пам'ять і

навіть м'язову чутливість. На відміну від структурного підходу Норберга-Шульца, Палласмаа вважає, що емпатійне співіснування з архітектурою є важливішим за її символічне або морфологічне прочитання. Він стверджує, що місце набуває значення тоді, коли "входить у плоть", коли його можна не просто бачити, а *відчувати* [19]. Архітектура, на його думку, — це розширення тіла, а не лише форма або ідея.

Т. Тис-Евенсен розвинув ідею про архетипи К.Норберг-Шульца як типи форм, що повторюються та утворюють "граматику" архітектури [20]. Він систематизує бібліотеку основних форм (архетипічних типажів) і описує, як їх можна комбінувати та варіювати у проєктуванні. Це дозволяє аналізувати архітектуру, виходячи з базових архетипів (стіна, дах, проріз, вузол) та будувати складні структури зі смисловими конотаціями. У своїй праці Тис-Евенсен розглядав архетипи як узагальнені культурні образи, закодовані в архітектурній традиції. На його думку, архетипи укорінені в психологічному сприйнятті простору та формують спільне уявлення про мотиви (наприклад, щільний центр, відкритий фасад, вхід як поріг, перехід як трансформація). Це не абстрактна форма, а живий образ, що втілює спільний культурний досвід та викликає емоційний відгук, наближений до «genius loci» [20]. В його теорії архетипи перетворилися на міст між теорією та практикою. Вони слугують: підґрунтям для аналітичного опису архітектури (типологія, структура, символіка); джерелом для творчої варіації у проєктуванні (конструктивні й формальні модулі); засобом комунікації через архітектурну мову, спільно зрозумілу різним культурам.

Другий період 1980–1990-ті рр.: «контекстуальне місце». Ідею контекстуальної архітектури, що втілює дух місця через локальну матеріальність, клімат і топографію, формулює К.Фремpton у своєму маніфесті *Towards a Critical Regionalism* (1983) [7-9]. Концепція «місця» у феноменологічній інтерпретації Крістіана Норберг-Шульца та критичний регіоналізм Кеннета Фремптона мають глибокий внутрішній зв'язок, оскільки обидві теоретичні платформи виникли як реакція на уніфікуючі тенденції модерністської архітектури та її байдужість до контексту, локальної культури та людського досвіду. Вони перетинаються у спільному прагненні повернути архітектурі "вкоріненість", ідентичність і значення. Обидві концепції спираються на феноменологічну філософію. К. Фремpton також апелює до тілесного досвіду, сенсорного сприйняття простору і закликає опиратися на «тактильність» як альтернативу візуально орієнтованому модернізму [8]. У Фремптона критичний регіоналізм виступає як опозиція до універсального стилю, що нівелює особливості місця. Архітектура, на його думку, має вкорінюватися у специфіці клімату, топографії, матеріалів, локальної мови

форм, але без прямого відтворення історичних стилів (тобто критично). На відміну від К. Норберг-Шульца він трактує місце як тектонічну, сенсорну й історичну якість, що протистоїть абстрактному простору. А завдання архітектури він бачить в поєднанні сучасних технологій з локальною культурою, кліматом та матеріалами.

Третій період 1990–2000-ті рр.: «деконструкція місця». На тлі глобалізації й постмодернізму первісна ідея фіксованого місця піддається деконструкції. Стюарт Голл (S. Hall) у своїх текстах (зокрема *Cultural Identity and Diaspora*, 1990 [21]) демонструє, що місце є не стабільною сутністю, а мобільним, гібридним полем ідентичностей. Постмодерністські архітектори починають трактувати місце: як структуру пам'яті (Альдо Россі) [10-12]; як сцену події або сценарій користування (Бернар Чумі) [13-14]; або як руйнацію місця у добу гіперреальності (Рем Колгас) [15-16] (табл.1).

Таблиця 1.

Порівняння первісної концепції місця з постмодерністськими інтерпретаціями

Трактовка місця	Головні засоби і поняття	Порівняння з концепцією <i>genius loci</i> К. Норберга-Шульца
1	2	3
Альдо Россі [10-12]		
«Місце - це пам'ять міста»: стійка структура колективної пам'яті, що кристалізується у «постійних» типологіях (<i>monumenti, analogie</i>) й міських артефактах	• типологія, первинні форми • «urbane facts», архітектонічні артефакти • повторення та колективна пам'ять	Спільні риси: Обидва шукають стійкі «структури смислу» (архетипи/топоси). Відмінність: Россі інструментує пам'ять міста як історичну логіку форми, тоді як Норберг-Шульц бачить пам'ять лише частиною «екзистенційної тотальності» місця
Бернар Чумі [13-14]		
Місце - це сцена події»: просторово-часовий сценарій, де форма й програма можуть конфліктувати. Значення народжується не з контексту, а з події та дії користувача	• дискурсивні «layers» (простір / подія / рух) • діаграми та «плівка» подій • «шви» (<i>fissures</i>) у тканині міста, що прокладаються	Спільні риси: Обидва визнають тілесність досвіду Відмінність: у Чумі «дух місця» не передуює подіям, а конструюється <i>після</i> них; акцент не на «бутті-в-світі», а на руйнуванні сталих кореляцій форма↔значення
Рем Кулгас [15-16]		
«Місце - це втрата місця»: глобалізована, безлика «genetic» структура, де історія, ідентичність і межі стерті: «свобода без пам'яті»	• гіперреальність, симулякр • шок масштабу, інтенсивність «Junkspace», «Bigness»	Відмінності: Н.-Ш. прагне зберегти локальний сенс. Кулгас констатує його десуверенізацію та пропонує працювати попри втрату <i>genius loci</i>. У Кулгаса «місце» - процес розчинення ідентичності, у Шульца – його опора.

У цьому контексті класичне поняття *genius loci*, сформульоване Норбергом-Шульцом, не відкидається повністю, але втрачає універсальність, стає об'єктом гри, критики, симуляції. Паралельно виникає дискурс про *placelessness* (Едвард Релф, Марк Оже [22,23]) - розмивання місця внаслідок урбанізації, комерціалізації та глобалізації, це відсутність відчуття місця. Такі простори, як аеропорти, ТРЦ, автостради починають називати "non-places"-місцями позбавленими ідентичності. Після феноменологічних пошуків К. Норберга-Шульца, що зосереджувалися на цілісній єдності людини й середовища (ідентичність, символіка, тілесно-сенсорний досвід), постмодерністи поставили під сумнів саму стійкість і автономність «духа місця», а дискусія про «місце» в архітектурі стала поліфонічною.

Четвертий період 2000-ті - по сей час: «Місце як процес, атмосфера, спільнота» - інтеграція екології, соціуму, пам'яті. Цей період можна охарактеризувати як ренесанс концепції місця у контексті сталого розвитку і спільнот.

Сучасні архітектори і теоретики (Петер Цумптор, Юкіо Едагава, Стівен Холл та інш.) повертаються до тіла, матеріалу, пам'яті, але вже в пост-феноменологічному ключі, та пропонують власну перспективу на феномен простору, розкриваючи багатозначність поняття *місця*.

Петер Цумптор продовжує феноменологічну лінію Норберга-Шульца, але зсуває її акцент із символіки на тілесно-сенсорну чутливість, із образу — на вібрацію, із форми — на матеріальність [18]. Його архітектура не намагається виразити дух місця як ідею, вона створює умови для тиші, тіні, дотику — тобто для того, щоб місце «відкрилося» у досвіді. Ключовою категорією його концепції стає атмосфера, а мета архітектури створення присутності, глибокої емоційної атмосфери. П. Цумптор у книзі *Atmospheres* (2006) формулює, що "атмосфера — це те, що ми відчуваємо до того, як ми починаємо думати". Для нього місце — це еманация матеріалів, світла, текстур, масштабу, акустики. Цумптор запрошує до медитативного досвіду присутності — не через розуміння, а через "відчуження шкірою". Для нього *genius loci* — це не сутність, яку потрібно зрозуміти, а вразлива присутність, яку можна лише "відчути шлунком" [18].

Архітектор Стівен Холл пропонує концепцію, яку сам окреслює як *Anchoring* (укорінення) та *Parallax* (зсув перспективи) [17]. У праці *Questions of Perception*, він стверджує, що архітектура повинна взаємодіяти з людською пам'яттю, часом і рухом. Холл відкидає раціональний підхід до простору й наголошує на тілесному, динамічному досвіді, який народжується у змінності освітлення, тіней, звуку, запаху. Ключова його ідея — периферійне бачення: архітектура впливає не лише на те, що людина прямо бачить, а й на її чуттєву

оболонку — тобто на те, що сприймається периферійно, у русі, зі зміною фокусу. Це емоційне вкорінення — не через структуру, а через настрої. Стівен Холл розвиває феноменологічну парадигму архітектури, але акцентує увагу на перцептивному, тілесному й емоційному досвіді простору. Для нього місце — це не «дух» у символічному розумінні, а відчутна подія, що живе в часі, світлі, русі [17]. Цим він розширює й поглиблює ідеї Норберга-Шульца, пропонуючи більш динамічну, чутливу до людини й контексту інтерпретацію простору.

Ю. Едогава, японський архітектор і дослідник феноменології архітектури, розвиває ідеї К. Норберга-Шульца в напрямку більш чуттєвого, майже поетичного переживання місця. У праці «*Space and Place in Japanese Architecture*» (2020) [24] він підкреслює, що простір у японській традиції сприймається не лише як геометрична або конструктивна форма, а як середовище для споглядання, емоцій та тиші. Простір в його концепції — відкритий і гнучкий (ма). У японському розумінні *мікрокосм місця* створюється завдяки мінімалістичній взаємодії природи та архітектури. Це співіснування не потребує масивної присутності форм: навпаки, "несказанність" і пауза створюють глибше вкорінення [24]. Едогава не заперечує концепцію *genius loci*, але переосмислює її крізь іншу культурну матрицю, де центр ваги зміщений з «духу місця» до «відкритої присутності в просторі», що не фіксується, а народжується в дії, паузі, світлі й порожнечі. Його підхід збагачує дискурс, відкриваючи шлях до нематеріальної, мінімалістичної, глибоко чутливої архітектури місця.

Ієн Гейл в праці «*Life Between Buildings*» [25] розглядає місце як сцену щоденної взаємодії пішоходів і велосипедистів та переводить акцент із об'єкта на *публічне життя*, де користувачі безперервно «дописують» простір.

Цифрові технології, кліматичні виклики й культурна деколонізація також в цей період сприяють переосмисленню «місця» як мережевого, динамічного, поліфонічного середовища.

Місце розглядається як *мережеве середовище*: місце перестає бути ізольованою точкою на карті, воно існує в мережі взаємозв'язків: соціальних, економічних, інформаційних, цифрових. Архітектура враховує глобальні зв'язки, обмін культур, циркуляцію людей, даних, капіталу. У цифрову епоху кожне "місце" водночас присутнє у фізичному та віртуальному вимірі (Zoom-простори, соціальні мережі, онлайн-торгівля тощо).

Місце розглядається як *динамічне середовище*: місце вже не сприймається як статична, незмінна структура. Воно постійно перетворюється під впливом часу, дій користувачів, соціальних і кліматичних змін. Місце розглядається як процес, а не лише як об'єкт.

Місце розглядається як *поліфонічне середовище*: сучасне місце - це багатоголосий простір, у якому взаємодіють різні культури, спільноти, історії, пам'яті та наративи. Архітектура вже не нав'язує одну «універсальну» ідентичність, а дає простір для співіснування різних голосів. Місце стає інклюзивним простором діалогу, де не одна правда, а плюралізм значень і досвідів (табл.2).

Таблиця 2.

Порівняння первісної концепції місця з сучасними інтерпретаціями

Трактовка місця	Головні засоби і поняття	Порівняння з концепцією <i>genius loci</i> К. Норберга-Шульца (К.Н.-Ш.)
1	2	3
Петер Цумптор [18]		
Місце — це еманация матеріалів, світла, текстур, масштабу, акустики; це афективне поле	- Атмосфера - Матеріальність і деталь - Тиша, тінь, слухання простору - Досвід тіла у просторі	Спільні риси: Феноменологічний метод є основою в обох підходах. Обидва мислять місце як переживання, а не тільки як локацію чи форму. Вони прагнуть відновити гідність простору, протиставляючи його поверховій комерційності та абстрактному функціоналізму Відмінності: К.Н.-Ш. орієнтується на онтологічний зміст місця (через архетипи, символіку, традицію), тоді як Цумптор — на чуттєве, миттєве, інтимне враження. У К.Н.-Ш. «дух місця» — щось пізнаване, у Цумптора ж атмосфера — щось невловиме, але відчутне
Стівен Холл [17]		
Місце - це емергентне явище, що виникає в точці перетину тіла, часу, світла, матеріалу і руху	<i>Anchoring</i> (укорінення) <i>Parallax</i> (зсув перспективи) - Перцепція через тіло і рух - Тактильна і інтимна архітектура - Злиття просторової ідентичності з пам'яттю - Головні засоби: світло як матеріал простору, матеріальність і звук	Спільні риси: Обидва виходять із феноменологічного розуміння архітектури як середовища буття. Обидва вважають, що місце не існує без людини, без досвіду, без тіла. В їхній теорії архітектура - не функція, а форма глибокого переживання світу Відмінності: К.Н.-Ш. шукає стабільний архетип місця, Холл-живий момент переживання простору. У К.Н.-Ш. «місце» часто пов'язане з пейзажем, традицією, сутністю, у Холла - з рухом, тимчасовістю, атмосферою і тілом. Холл відходить від структурної «читабельності» місця до інтуїтивної і чуттєвої його якості

1	2	3
Юкіо Едагава (Yukio Edagawa) [24]		
«Місце - це простір як естетична порожнеча, тінь, сезонність»	• Ма – простір без меж, пауза, інтервал, «негативний простір», проміжок • Тиша, настрій (кейкан) • Порожнеча як умова присутності	Спільні риси: Обидва мислять місце як переживання, а не лише як фізичний об'єкт. Їх об'єднує феноменологічна увага до світла, текстури, тілесності, присутності. Обидва критикують одноманітну, раціоналістичну архітектуру. Відмінності: на відміну від К.Н.-Ш., який акцентує увагу на структурній організації місця (топології, морфології, типології), Едагава більше уваги приділяє естетичному досвіду порожнечі, тіні, тимчасовості та ритму.
Ян Гейл (Jan Gehl) [25]		
Місце – джерело щоденного життя, пішохідні зв'язки, спокійна присутність людей	• людський масштаб • публічний простір • пішохідне середовище	Спільні риси: Обидва виходять із феноменологічного розуміння архітектури як середовища буття, роблячи наголос на соціальній та тілесній присутності як серці місця Відмінності: Концепція Я.Гейла більш практична і прагматична; він приділяє більше уваги реальній функціональності простору

Коротка характеристика концепцій теоретиків, які розгорнули у ХХІ ст. уявлення про місце як відкриту, мережеву, динамічну й поліфонічну систему, надається в таблиці 3.

Таблиця 3.

Інтерпретації місця як відкритої, мережевої, динамічної і поліфонічної системи

Трактовка місця	Головні засоби і поняття	Порівняння з концепцією <i>genius loci</i> К. Норберга-Шульца (К.Н.-Ш.)
1	2	3
Cedric Price [26]		
Місце — не статичне середовище, а механізм змін, дозована структура, що реагує на потреби людей у часі	• «Гнучка архітектура» - будівля-«інфраструктура», що постійно перебудовується під нові сценарії. • Ключові засоби: модульність, тимчасовість, кібернетична адаптивність	Спільні риси: Обидва визнають життєвість простору як середовища дії людини Відмінності: К.Н.-Ш. орієнтується на стабільну атмосферу чи архетип, Cedric Price наголошує на динаміку місця та потенціал змін

1	2	3
N. John Habraken [27]		
Місце - це система: «supports» як структурна рамка, «infill» - індивідуальна маніфестація	- Open Building / Supports & Infill — розділення довговічного «каркаса» й змінних вставок» → середовище, яке мешканці модифікують упродовж життєвого циклу - Ключові засоби: модульна структура, розділення рівнів контролю між спільнотою та мешканцем	Спільні риси: Ідея «обжитості» і можливості індивідуального вкорінення Відмінності: Фокус на конструктивній гнучкості і участі користувача, а не на архетипі чи атмосфері
Stan Allen [28]		
Місце як поле потенціалу, неоднорідне середовище, що надає можливість для формування індивідуальних сценаріїв	- Field Conditions - «поле» як відкрита матриця взаємодій; порядок народжується з локальних правил, а не з центру - Ключові засоби: генеративні стратегії, адаптивні структури	Спільні риси: Визнання значущості простору для проживання Відмінності: Це про простір як сценарій дії, не як образ чи архетип
Richard Sennett [29]		
Місто як простір відкритостей, що підтримує взаємодію, несподівану зустріч.	- The Open City — місто має залишатися пористим, незавершеним і здатним до непередбачених зустрічей - Ключові засоби: добаутентифікація, публічність, політика простору.	Спільні риси: Місце — як підтримка соціальної присутності. Відмінності: Сеннет пов'язує місце з соціальними процесами, більше ніж із стихійним духом місця
Manuel Castells [30]		
Протилежність між «простором потоків» (глобальне, мережеве) та «простором місць» (локальна спільнота)	- Space of Flows vs. Space of Places — міський простір тепер вшити в глобальні інформаційні потоки - Ключові засоби: інформаційні мережі, глобальна мобільність, територіальні ідентичності	Спільні риси: Відновлення значення локального простору Відмінності: Акцент на вирішальній ролі глобальних процесів у формуванні місця
Saskia Sassen [31]		
Місто стає «cityness», це спектр соціально-економічних функцій і символів	- Global / “cityness” — міста як «платформи» глобальних мереж керування через «place-centred governance» - Ключові засоби: глобальна мобільність, фінансові потоки, соціально-просторові нерівності	Спільні риси: Визнання багатошаровості ідентичності місця Відмінності: Простір — це етнографічна ситуація, не феноменологічне буття

1	2	3
Carlo Ratti [32]		
Місце як сенсорна система, дані й технологія створюють нові образи місць	• Senseable City — використання реального-часу даних (телеком, GPS) для читання та переналаштування міста • Ключові засоби: IoT, цифрові сенсори, інтерактивний простір	Спільні риси: Розуміння простору як комплексної системи Відмінності: Місце — цифрово-проекційний досвід, не тілесно-сенсорний. Ratti оцифровує місто, перетворюючи місце в дані та реакцію сенсорів, а не простір пам'яті
Rahul Mehrotra [33]		
Місто як постійне пересування; не структура форми, а рух	• Kinetic City - «місто-подія», що постійно монтується і демонтується • Ключові засоби: маршрути, потоки, тимчасові структури	Спільні риси: Спільність у тому, що місце — це досвід, не просто форма Відмінності: Фокус на мобільності як властивості місця, не на його сутності

Траєкторії розвитку концепції *genius loci* у постмодерністський та сучасній постфеноменологічній архітектурі

Дослідженням встановлено, що в процесі розвитку теорії архітектури концепція духа місця К. Норберг-Шульца, стала фундаментом для осмислення архітектури як вкоріненого, обжитого простору. Упродовж останніх п'яти десятиліть ця концепція зазнала численних переосмислень, адаптації й критики, але зберіглося її головне феноменологічне ядро. Проведений аналіз дозволяє окреслити три траєкторії подальшого розвитку концепції.

Збережені та розвинені аспекти концепції. Низка сучасних підходів продовжує працювати з ключовими інтуїціями Норберга-Шульца, серед яких:

- *місце як онтологічна структура буття*, що формує людину не менше, ніж вона його;
- *тілесність і сенсорність* як основа просторового досвіду (Ю. Палласмаа, П. Цумптор);
- *простір як "атмосфера"*, в якій поєднуються матеріальність, форма, світло, пам'ять (П. Цумптор, С. Холл та інш.);
- *поглиблення тілесно-соціального виміру обжитого місця* (Jan Gehl).

Модифіковані аспекти концепції сформувалися на основі їх адаптації до нових умов у відповідь на нові соціокультурні виклики:

- *Місце* як стабільна сутність заміщується баченням місця як процесу, події чи взаємодії (Б. Чумі, К. Піньос [34], С. Ratti, R. Mehrotra).

- *Архетипи* (поріг, вхід, дім) із фіксованих типологічних образів перетворено на функціональні або афективні зони (перехід, проміжок, інтерфейс), зокрема у східній традиції (Ю. Едагава), або стають практичним інструментом проєктування (Т. Тис-Евенсон).

- *Фокус на історичному та сільському середовищі* зміщується до мегаполісів, мультикультурних середовищ, гібридних і тимчасових просторів, де *genius loci* не зникає, а змінює свою конфігурацію (А. Appadurai [35], М. Augé [36], М. Castells, S. Sassen).

- *Модифікація теорії через залучення мешканця і структурну гнучкість* (N. J. Habraken, R. Sennett).

Відкинуті аспекти концепції стосуються наступних характеристик теорії:

- *Ідея "єдиного духу місця"* піддана критиці як есенціалістська та виключна: на місце єдиної ідентичності приходить його множинність, гібридність, конфліктність (Д. Гарві, Е. Релф, Д. Массі [37], С. Price, S. Allen, R. Sennett).

- *Романтизація європейського історичного середовища* розглядається як ностальгічна, неадекватна сучасним урбаністичним і соціальним реаліям (Р. Кулгас, М. Оже, М. Castells).

- *Універсалізм феноменології* поступається місцевим, маргіналізованим або постколоніальним підходам, що вимагають політичної чутливості до влади, гендерних питань та пам'яті (Д. Массі [37], А. Appadurai [35], R. Sennett, S. Sassen).

Віддзеркалювання теоретичних концепцій і підходів у сучасній архітектурній практиці

В цьому розділі в цілому коротко окреслено віддзеркалення різноманітних інтерпретацій досліджуваної концепції в архітектурі.

Феноменологія й атмосфера в сучасному проєктуванні. Концепції Норберга-Шульца та Т. Evans-Timms стають основою для сучасного контекстуального дизайну, де архетип абстрагує місцеві умови та трансформується у нові, але чуттєво резонуючі форми.

Найбільш яскраво ідеї К. Норберга-Шульца були втілені в проєктах норвезького архітектора Сверре Фена (1924-2009), зокрема *Glacier Museum* (1991) та *Павільйон Нордичного дому у Венеції* (1958–62). С. Фен проєктує не об'єкти, а середовища присутності - де людина може відчутти себе частиною цілісного ландшафту, історії та клімату. Фен не копіює традицію, а трансформує її у сучасну, проте вкорінену в ландшафті форму. Композиція його будівель є процесом виявлення місця через рух і перебування.

У сучасних проєктах Пітера Цумптора (*Therme Vals*, Швейцарія; *Kolumba Museum*, Кельн) і Тадао Андо [38] (*Church of the Light*, Японія) бачимо втілення

атмосферного та сенсорного підходу до місця. Вони не лише працюють з контекстом, а створюють просторові стани, які викликають емоцію і внутрішню зосередженість. Замість «прив'язки до місця» як топосу — місце стає настроєм, «аурою».

Після 2022 року в Україні також зростає увага до простору як носія переживання травми та пам'яті. У роботах студій FORMA, Drozdov&Partners, Balbek Bureau, Zotov&Co з'являються проекти, які працюють з місцем не лише фізично, а й емоційно — через світло, матеріал, паузу, локальний наратив. Прикладом є Ukraine Housing від Balbek Bureau, де модульне поселення для переселенців не лише забезпечує тимчасове житло, а й прагне створити гідне середовище з елементами спільних і інтимних просторів — тобто створити дух місця навіть у тимчасовій структурі.

Контекстуальність і критичний регіоналізм в сучасній архітектурі.

Теоретичні засади критичного регіоналізму доповнює архітектурна практика Т. Андо (бетон, світло, тиша) [38]; К. Піньос (топографія, земля, пам'ять) [34] та Оскара Німейєра. Багато сучасних архітекторів, зокрема А. Аравена (Чилі), А. Герінгер (Бангладеш / Австрія), Чарльз Корреа, Балкришна Доші (Індія), Рікардо Легоррета Вільчис (Мексика) спираються на локальні будівельні техніки, соціальний контекст і екологічну доцільність, поєднуючи їх з сучасними технологіями. Це продовження логіки К. Фремптона - опір глобалізованому "non-place" через інтелектуальне використання локального. В останні роки архітектурна практика в Україні також звертається до критичного переосмислення регіонального середовища, зокрема через реконструкцію історичних споруд, використання місцевих матеріалів та створення архітектури, що пов'язана з культурною пам'яттю. Наприклад, архітектурна платформа "Zemlia" (2023) об'єднує архітекторів, які працюють з українським ландшафтом, будівництвом з глини, дерева, вапна для віднайдення глибшого місцевого значення.

Постмодерністська деконструкція місця. Класичним прикладом тут є П'яцца д'Італія архітектора Ч. Мура (Charles Moore), 1978, у Новому Орлеані. Площа постає як "архітектурна інсценізація пам'яті", що іронічно відтворює італійський класицизм у формі театралізованої сцени. Місце не є справжньою «пам'яттю» або продовженням традиції, а є симуляцією, архітектурним цитуванням, постмодерною реконструкцією італійської ідентичності, але не в Європі, а в мультикультурному Новому Орлеані. Як вважає, L.-C. Szacka, п'яцца д'Італія є "пародією на саму ідею генія місця", де форма більше не народжується з ландшафту чи духу історії, а конструюється як візуальний сценарій пам'яті, привласнений для сучасного міського спектаклю [39].

Місце як подія, тимчасовість, реляційність. Проєкти Б. Чумі, RAAAF (NL) чи Assemble Studio (UK) ставлять акцент на сценарії використання простору, тимчасових інтервенціях, епізодичній участі людей. Архітектура стає «рамою» для дій, а місце - мережею взаємодій, а не фіксованою формою. Тимчасові павільйони, меморіали на місцях трагедій, ініціативи громадських просторів у зруйнованих містах (Харків, Ірпінь, Миколаїв) створюються не як остаточні об'єкти, а як сцени для пам'яті, волонтерства, зцілення. Це демонструє тимчасовий павільйон «Кримський дім у вигнанні» (Київ, 2023), де архітектурна форма як носій вигнання, відсутності, але водночас і гідності - простір для культурної події, політичного жесту, спільної дії.

Висновки. У роботі на підставі систематизації сучасних архітектурних теорій виявлено чотири періоди еволюції концепції *genius loci* К. Норберг-Шульца: екзистенційний, контекстуальний, деконструктивний та процесуально-атмосферний. Еволюція концепції місця після К. Норберга-Шульца засвідчує зміщення від феноменологічного розуміння «обжитого простору» до багатовекторних підходів — критичного регіоналізму, постмодерністської деконструкції, атмосферності, реляційної та екологічної трактовок. Попри розмаїття дискурсів, спільним залишається акцент на здатності архітектури формувати досвід, пам'ять і соціальну взаємодію.

Виявлено, що феноменологія *genius loci* не була відкинута, але стала відкритим полем для діалогу. Її серцевина - увага до досвіду, матеріальності, сенсорної присутності - залишилася продуктивною, тоді як фіксовані, однозначні трактування було переосмислено, оновлено або піддано радикальній критиці. В роботі окреслено три траєкторії подальшого розвитку концепції К.Норберг-Шульца, які включають поглиблення та розвиток її феноменологічного ядра, переосмислення і модифікацію окремих положень та відкидання певних положень концепції. Стосовно еволюції об'єкту дослідження виявлено наступні тенденції: а) зміщення акценту з об'єкта на суб'єкт з розширенням масштабного рівня останнього від індивіду до соціуму; б) зміщення акценту з об'єкту на час від фіксованого стабільного, історичного, циклічного до мінливого, тимчасового і миті; в) перетворення духа місця з об'єкту на процес; г) розширення масштабного рівня об'єкту до рівня міста; д) розгляд об'єкта дослідження як елемента системи вищого порядку (супер системи): місце як елемент глобальної мережі, місце як відкрита система.

Архітектурна практика сьогодні віддзеркалює еволюцію ідей про місце після К.Норберга-Шульца: від феноменології присутності — до критичної регіональності, атмосферності, подійності, екологічної й соціальної взаємодії. Атмосферний підхід реалізується через матеріал, світло й акустику, створюючи афективні просторові стани. Критичний регіоналізм втілюється у проєктах, де

локальні техніки та клімат стають опором глобалізованому «non-place». Подієво-реляційна модель простору надає перевагу тимчасовим інтервенціям і сценаріям взаємодії над фіксованими формами.

Таким чином, концепція духа місця у ХХІ ст. постає не як застигла сутність, а як динамічна мережа взаємодій, афектів і пам'яті, а також втілюється на практиці. Для української архітектурної школи освоєння світової концепції духа місця- це не лише теоретичне питання, а ключовий інструмент осмисленої відбудови, що здатна формувати життєздатні, ідентичні, емпатичні середовища, де дух місця — не архаїчна категорія, а умова гідного просторового майбутнього.

Перспективу наступних досліджень становить вивчення дискурсів та практичних прикладів поетичної феноменології.

Список використаних джерел

1. Norberg-Schulz, C. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli, 1980. 216 p.
2. Norberg-Schulz, C. *The Concept of Dwelling: On the Way to Figurative Architecture*. New York : Rizzoli, 1993. 140 p.
3. Norberg-Schulz, C. *Existence, Space and Architecture*. London: Studio Vista, 1971. 120 p.
4. United Nations Human Settlements Organization (UN-Habitat). *Rebuilding Cities after Conflict*. Nairobi : UN-Habitat, 2022
5. UNITED24 Program. *Reconstruction Projects Portfolio*. Kyiv: Ministry of Infrastructure of Ukraine, 2023
6. Balbek Bureau. *RE:Ukraine Housing. Design Guidelines*. Kyiv : Balbek Bureau, 2023.
7. Frampton, Kenneth. *Modern Architecture: A Critical History*. – Thames and Hudson, 1980
8. Frampton, K. Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance // *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Seattle : Bay Press, 1983. p. 16–30.
9. Frampton, Kenneth. *Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*. – MIT Press, 1995
10. Rossi, A. *L'architettura della città*. Padova : Marsilio, 1966. 215 p.
11. Rossi, A. *The Architecture of the City* / пер. з італ. D. Ghirardo, J. Ockman. Cambridge, MA: The MIT Press, 1982. 201 p.
12. Rossi, A. *Autonomia dell'architettura. Scritti scelti 1962–1971*. Milano: Clup, 1971. 192 p.
13. Tschumi, B. *Event-Cities*. Cambridge, MA : The MIT Press, 1994. 481p.
14. Tschumi, B. *Event-Cities 2*. Cambridge, MA : The MIT Press, 2000. 480 p.
15. Koolhaas, R. *S, M, L, XL*. New York : Monacelli Press, 1995. 1376 p.
16. Koolhaas, R. *Generic City* // *S, M, L, XL*. New York : Monacelli Press, 1995. p. 1238–1264.
17. Holl, S.; Pallasmaa, J.; Pérez Gómez, A. *Questions of Perception: Phenomenology of Architecture*. 2nd ed. San Francisco : William Stout Publishers, 2006.
18. Zumthor, P. *Atmospheres: Architectural environments - Surrounding objects*. Basel: Birkhäuser, 2006

19. Pallasmaa, J. *The eyes of the skin: Architecture and the senses* (2nd ed.). Chichester: Wiley-Academy. 2005
20. Thiis-Evensen, T. *Archetypes in Architecture*. Scandinavian/ Oxford Univ. Press, 1987
21. Hall, S. Cultural Identity and Diaspora // *Identity: Community, Culture, Difference* / ed. J. Rutherford. London : Lawrence & Wishart, 1990. p. 222–237
22. Relph, E. *Place and Placelessness*. – Pion Limited, 1976
23. Augé, M. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* / Marc Augé ; transl. by John Howe. – London : Verso, 1995. – 128 p. – Orig. publ.: *Non-Lieux: Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, 1992
24. Edagawa, Y. *Space and Place in Japanese Architecture*. Basel : Birkhäuser, 2020.
25. Gehl, J. *Life Between Buildings: Using Public Space*. 2nd ed. Washington, DC: Island Press, 2011.
26. Price, C. *Inter-Action Centre*. London: Cedric Price Archive, 1971
27. Habraken, N.J. *Supports: An Alternative to Mass Housing*. London: Urban International, 1999.
28. Allen, S. *Field Conditions*. New York: Princeton Architectural Press, 1997.
29. Sennett, R. *The Open City*. Yale: Yale School of Architecture Lecture series, 2018.
30. Castells, M. *The Rise of the Network Society*. 2nd ed. Malden, MA: Blackwell, 2000.
31. Sassen, S. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.
32. Ratti, C. *Senseable City: Technology and the Urban Environment*. Cambridge, MA: MIT Press, 2010.
33. Mehrotra, R. *Kinetic City: Urban Living and the Sensory Dynamics of Movement*. Mumbai: Mehra Pub., 2010.
34. Pinós, C. Igualada Cemetery, Barcelona // *AV Monografias* 95. 1999. C. 38–39.
35. Appadurai, A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996.
36. Augé, M. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* / translated from French. J. Howe. London : Verso, 1995. (First edition 1992).
37. Massey, D. *For Space*. London: SAGE Publications, 2005.
38. Ando, T. *Ando: Complete Works 1975–Today*. Köln: Taschen, 2023.
39. Szacka, L.-C. (2014). Irony; or, the self-critical opacity of postmodern architecture // *The Journal of Architecture*. – 2014. – Vol. 19, № 3. – P. 457–464. – DOI: 10.1080/13602365.2014.932043.

**D.Sc., Professor Halyna Osychenko,
Zaporizhia National University**

POSTMODERNIST AND POSTPHENOMENOLOGICAL INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT OF GENIUS LOCI IN ARCHITECTURE

The work, based on the systematization of modern architectural theories, reveals four periods of evolution of the genius loci concept of K. Norberg-Schulz: existential, contextual, deconstructive and process-atmospheric. The evolution of the concept of place after K. Norberg-Schulz testifies to a shift from a phenomenological

understanding of "inhabited space" to multi-vector approaches—critical regionalism, postmodern deconstruction, atmospherics, relational and ecological interpretations. Despite the diversity of discourses, a common focus remains on the ability of architecture to shape experience, memory and social interaction.

It is revealed that the phenomenology of genius loci was not rejected, but became an open field for dialogue. Its core - attention to experience, materiality, sensory presence - remained productive, while fixed, unambiguous interpretations were rethought, updated or subjected to radical criticism. The paper outlines three trajectories of further development of the concept of K. Norberg-Schultz, which include deepening and developing its phenomenological core, rethinking and modifying individual provisions and rejecting certain provisions of the concept. Regarding the evolution of the object of study, the following trends have been identified:

- shift of emphasis from the object to the subject with the expansion of the scale level of the latter from the individual to society;
- shifting the emphasis from the object to time from fixed, stable, historical, cyclical to changing, temporary, and momentary;
- transformation of the spirit of place from an object to a process;
- expansion of the scale level of the object to the level of the city;
- consideration of the object of study as an element of a higher-order system (super system): a place as an element of a global network, a place as an open system.

This study updates the concept of genius loci for the Ukrainian context as a methodological basis for post-war reconstruction and sustainable development of architecture in Ukraine.

Keywords: concept, genius loci, place, architectural discourses, modern architecture

REFERENCES

1. Norberg-Schulz, C. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli, 1980. 216 p. {in English}
2. Norberg-Schulz, C. *The Concept of Dwelling: On the Way to Figurative Architecture*. New York : Rizzoli, 1993. 140 p. {in English}
3. Norberg-Schulz, C. *Existence, Space and Architecture*. London: Studio Vista, 1971. 120 p. {in English}
4. United Nations Human Settlements Organization (UN-Habitat). *Rebuilding Cities after Conflict*. Nairobi : UN-Habitat, 2022 {in English}
5. UNITED24 Program. *Reconstruction Projects Portfolio*. Kyiv: Ministry of Infrastructure of Ukraine, 2023 {in Ukrainian and English}

6. Balbek Bureau. RE:Ukraine Housing. Design Guidelines. Kyiv : Balbek Bureau, 2023.
7. Frampton, Kenneth. *Modern Architecture: A Critical History*. – Thames and Hudson, 1980 {in English}
8. Frampton, K. Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance // *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Seattle : Bay Press, 1983. p. 16–30. {in English}
9. Frampton, Kenneth. *Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*. – MIT Press, 1995 {in English}
10. Rossi, A. *L'architettura della città*. Padova : Marsilio, 1966. 215 p. {in Italian}
11. Rossi, A. *The Architecture of the City* / пер. з італ. D. Ghirardo, J. Ockman. Cambridge, MA: The MIT Press, 1982. 201 p. {in English}
12. Rossi, A. *Autonomia dell'architettura. Scritti scelti 1962–1971*. Milano: Clup, 1971. 192 p. {in Italian}
13. Tschumi, B. *Event-Cities*. Cambridge, MA : The MIT Press, 1994. 481p. {in English}
14. Tschumi, B. *Event-Cities 2*. Cambridge, MA : The MIT Press, 2000. 480 p. {in English}
15. Koolhaas, R. *S, M, L, XL*. New York : Monacelli Press, 1995. 1376 p. {in English}
16. Koolhaas, R. *Generic City* // *S, M, L, XL*. New York : Monacelli Press, 1995. p. 1238–1264. {in English}
17. Holl, S.; Pallasmaa, J.; Pérez Gómez, A. *Questions of Perception: Phenomenology of Architecture*. 2nd ed. San Francisco : William Stout Publishers, 2006. {in English}
18. Zumthor, P. (2006). *Atmospheres: Architectural environments - Surrounding objects*. Basel: Birkhäuser. {in English}
19. Pallasmaa, J. (2005). *The eyes of the skin: Architecture and the senses* (2nd ed.). Chichester: Wiley-Academy. {in English}
20. Thiis-Evensen, T. *Archetypes in Architecture*. Scandinavian/ Oxford Univ. Press, 1987 {in English}
21. Hall, S. Cultural Identity and Diaspora // *Identity: Community, Culture, Difference* / ed. J. Rutherford. London : Lawrence & Wishart, 1990. p. 222–237 {in English}
22. Relph, E. *Place and Placelessness*. – Pion Limited, 1976 {in English}
23. Augé, M. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* / Marc Augé ; transl. by John Howe. – London : Verso, 1995. – 128

p. – Orig. publ.: *Non-Lieux: Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, 1992 {in English}

24. Edagawa, Y. *Space and Place in Japanese Architecture*. Basel: Birkhäuser, 2020. {in English}

25. Gehl, J. *Life Between Buildings: Using Public Space*. 2nd ed. Washington, DC: Island Press, 2011. {in English}

26. Price, C. *Inter-Action Centre*. London: Cedric Price Archive, 1971 {in English}

27. Habraken, N. J. *Supports: An Alternative to Mass Housing*. London: Urban International, 1999. {in English}

28. Allen, S. *Field Conditions*. New York: Princeton Architectural Press, 1997. {in English}

29. Sennett, R. *The Open City*. Yale: Yale School of Architecture Lecture series, 2018. {in English}

30. Castells, M. *The Rise of the Network Society*. 2nd ed. Malden, MA: Blackwell, 2000. {in English}

31. Sassen, S. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001. {in English}

32. Ratti, C. *Senseable City: Technology and the Urban Environment*. Cambridge, MA: MIT Press, 2010. {in English}

33. Mehrotra, R. *Kinetic City: Urban Living and the Sensory Dynamics of Movement*. Mumbai: Mehra Pub., 2010. {in English}

34. Pinós, C. Igualada Cemetery, Barcelona // *AV Monografias* 95. 1999. C. 38–39. {in Spanish}

35. Appadurai, A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. {in English}

36. Augé, M. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* / translated from French. J. Howe. London: Verso, 1995. (First edition 1992). {in English}

37. Massey, D. *For Space*. London: SAGE Publications, 2005. {in English}

38. Ando, T. *Ando: Complete Works 1975–Today*. Köln: Taschen, 2023. {in English}

39. Szacka, L.-C. (2014). Irony; or, the self-critical opacity of postmodern architecture // *The Journal of Architecture*. – 2014. – Vol. 19, № 3. – P. 457–464. – DOI: 10.1080/13602365.2014.932043 {in English}